

PROTOKÓŁ Nr. 9

z dokonanej ekshumacji i inhumacji zwłok żołnierzy Armii Radzińskiej poległych w czasie wojny 1939 r. ~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~
na terenie województwa Białostockiego.

Dnia 23.1.1950 r. w obecności przedstawicieli Samorządu Terytorialnego, Przedstawiciela Dowódcy Garnizonu, Milicji Obywatelskiej i Kierownika Ekipy Ekshumacyjnej - po rozpoznaniu mogiły znajdującej się ...*we wsi Abucz gm. Orla*...
...*pow. Białor. Podlaski woj. Białostoc.*...
wydobyto 44 zwłok, w tym 2 znanych i 42 nieznanych i nazwiska z tego zwłok żołnierzy Armii Radzińskiej.

Na podstawie: - napisów na tabliczkach nagrobkowych
- znalezionych przy zwłokach dokumentów osobistych
- zeznań świadków.

Ustalono następujące dane:

1. Nazwisko i imię, imię ojca.....
2. Stopień wojskowy, formacja wojskowa.....
3. Data i miejsce urodzenia.....
4. Data zgonu..... przyczyna zgonu *zabił*
podczas działań wojennych w 1941-44 r.
5. Uwagi:.....
8 niezadowolone

Ekshumowane zwłoki przekazano.....

wraz ze spisem przekazano do trumien i pochowano na cmentarzu

Ekshumowane zwłoki złożono do trumien i pochowano na cmentarzu

wojskowy (Stowarzyszenie Rodzina Katyńska w Białymstoku)

ORCID: 0000-0001-7664-2729

Uwagi: DOI: doi.org/10.60513/H2BR-XF55

Na tym protokół zakończony

Protokół : mp. Przedstawiciel Samorządu

Milicji

W załączeniu wyżej imię

W czasie II wojny światowej Białostoczczyzna kilkakrotnie była terenem działań wojennych. Front przechodził przez te ziemie we wrześniu 1939 r., w czerwcu 1941 r. i latem 1944 r. W trakcie walk prowadzonych z wojskami niemieckimi w 1941 i 1944 r. na terenach Białostoczczyzny poległo wielu żołnierzy Armii Czerwonej.

Po raz pierwszy żołnierze sowieccy pojawili się w omawianym regionie jesienią 1939 r. 17 września tr., bez wypowiedzenia wojny, Armia Czerwona dokonała agresji na Polskę. Oficjalnym powodem ataku była ochrona życia i mienia ludności tzw. zachodniej Białorusi i zachodniej Ukrainy przed niemiecką okupacją¹. W rzeczywistości tego dnia Związek Sowiecki przystąpił do realizacji porozumień zawartych w tajnym protokole stanowiącym załącznik do niemiecko-sowieckiego paktu o nieagresji². Zgodnie z postanowieniami protokołu, terytorium Polski zostało podzielone na dwie strefy wpływów: niemiecką i sowiecką. Niemcy bez wypowiedzenia wojny zaatakowały Polskę o świcie 1 września 1939 r., rozpoczynając w ten sposób realizację swoich planów związanych z podporządkowaniem sobie ziem polskich. Pomimo faktu, że tajny protokół nie przewidywał udziału Armii Czerwonej w wojnie przeciwko Polsce, w Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich przystąpiono niezwłocznie do przygotowań mających na celu przejęcie kontroli nad swoją strefą wpływów. W pierwszej kolejności miały zostać zajęte tereny wschodniej Polski, a następnie kraje nadbałtyckie i Finlandia. Jednak Armia Czerwona nie była przygotowana do rozpoczęcia działań wojennych.

Zarządzona 2 września niejawna mobilizacja przeciągała się. Ze względu na brak odpowiednich zapasów, wystąpiły ogromne trudności z umundurowaniem, wyposażeniem i uzbrojeniem powołanych rezerwistów. Zaistniałe problemy spowodowały, że dopiero 11 września utworzono dwa fronty: Białoruski i Ukraiński oraz przystąpiono do koncentracji mobilizowanych wojsk.

W ramach Frontu Białoruskiego powołanego do zajęcia polskiej części Białorusi, nazywanej przez Sowietów „Zachodnią Białorusią”, zostały wyznaczone: 3., 4., 10., 11. Armia oraz Dzierżyńska Grupa Konno-Zmechanizowana. Armie te miały problemy ze zgrupowaniem swoich jednostek. Z wielu powodów, głównie organizacyjnych i zaopatrzeniowych, termin rozpoczęcia działań wojennych był kilkakrotnie przesuwany.

¹ „Prawda”, 18 IX 1939 (nr 259), *Nota ludowego komisarza Spraw Zagranicznych ZSRS W. Mołotowa w sprawie wkroczenia Armii Czerwonej na terytorium Polski doręczona ambasadorowi RP w Moskwie W. Grzybowskiemu.*

² *Agresja sowiecka na Polskę 17 września 1939 w świetle dokumentów*, t. 1: *Geneza i skutki agresji*, wybór i oprac. C. Grzelak, S. Jaczyński, S. Kozłowski, red. nauk. E. Kozłowski, Warszawa 1994, s. 87–88; *ibidem*, s. 88–89. 23 sierpnia 1939 r. w Moskwie został zawarty niemiecko-sowiecki pakt o nieagresji, szerzej znany jako pakt Ribbentrop-Mołotow. Dodatkowo zostało zawarte porozumienie o podziale stref wpływów niemieckich i sowieckich w Europie Środkowo-Wschodniej. Stanowiło ono tajny protokół dodatkowy do paktu o nieagresji. Zgodnie z tym porozumieniem do sowieckiej strefy wpływów należały tereny centralnej i wschodniej Polski położone na wschód od linii rzek San, Wisła, Narew i Pisa oraz terytoria Finlandii, Estonii, Łotwy i Besarabii. Tereny polskie położone na zachód od wymienionej linii oraz Litwa znalazły się w niemieckiej strefie wpływów.

Największe problemy miała 10. Armia, utworzona specjalnie do agresji na Polskę. Ostatecznie 17 września 1939 r. Armia Czerwona przekroczyła granicę i zaatakowała strażnice Korpusu Ochrony Pogranicza. Niewielkie liczebnie strażnice stawiały krótki opór. Po naporem przeważających sił ich załogi znalazły się w okrążeniu i zostały zniszczone lub, ponosząc straty, zdołały się wycofać.

Na wieść o sowieckiej agresji głównodowodzący polską armią marszałek Edward Rydz-Śmigły wydał dyrektywę, w której polecił nie podejmować walki z wkraczającymi oddziałami sowieckimi. Wyjątek stanowiły sytuacje, gdyby Sowieci chcieli siłą rozbroić polskie oddziały. Wojsku Polskiemu nakazał wycofanie oddziałów w kierunku Rumunii i Węgier. Nie wszędzie jednak było to możliwe. Nieliczne oddziały Wojska Polskiego i KOP przebywające w północnej części Kresów praktycznie bez walki wycofywały się w kierunku zachodnim oraz w kierunku granicy z Litwą i Łotwą. Do większych walk doszło jedynie w rejonie Wilna oraz na szlaku odwrotu Zgrupowania KOP gen. brygady Wilhelma Orlika-Rückemanna³. Do historii przeszła też bohaterska obrona Grodna prowadzona w dniach 20–22 września oraz walki prowadzone na północny zachód od miasta⁴. Tereny na zachód od dzisiejszej granicy polsko-białoruskiej Armia Czerwona zajęła bez walki. Wcześniej zostały one w większości opanowane przez wojska niemieckie i, zgodnie z ustaleniami, zostały przekazane Sowiecom przez Niemców.

Pierwotne porozumienie niemiecko-sowieckie przewidywało, że granica między terenami zajętymi przez ZSRS i Niemcy będzie przebiegać wzdłuż linii rzek: San, Wisła, Narew i Pisa⁵.

W praktyce okazało się, że duża część tych terenów, zwłaszcza na Lubelszczyźnie, została już zajęta przez wojska niemieckie. Niemcy nie mieli ochoty przekazywać Sowiecom terenów zdobytych w ciężkich walkach.

Dlatego też obie strony przystąpiły do ponownych negocjacji, które zakończono 28 września podpisaniem nowego porozumienia. Zgodnie z nim po stronie nie-

³ Generał brygady Wilhelm Orlik-Rückemann 1 sierpnia 1939 r. został mianowany dowódcą Korpusu Ochrony Pogranicza. Po sowieckiej agresji przystąpił do ześrodkowania podległych mu oddziałów wycofanych z granicy wschodniej. Ostatecznie zgromadził pod swoimi rozkazami około 8 700 żołnierzy KOP i Wojska Polskiego, z którymi 23 września z rejonu Pińska wyruszył w kierunku zachodnim. Początkowo zgrupowanie maszerowało bez kontaktu z oddziałami sowieckimi. Do pierwszego poważnego starcia doszło 28 września w rejonie miejscowości Szack, gdzie zgrupowanie przebiło się przez pozycje sowieckiej 52. Dywizji Strzeleckiej. Po przekroczeniu rzeki Bug, 1 października pod Wytycznem zgrupowanie zostało zaatakowane przez 45. DS. i poniosło duże straty. W tej sytuacji generał Orlik-Rückemann podjął decyzję o rozwiązaniu zgrupowania. Ostatecznie część oddziałów dołączyła do Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Polesie”.

⁴ Szerzej: C. Grzelak, *Szack–Wytyczno 1939*, Warszawa 2001; idem, *Wilno–Grodno–Kodziowce 1939*, Warszawa 2002.

⁵ *Agresja sowiecka na Polskę 17 września 1939...*, t. 1, *Niemiecko-sowiecki układ o granicy i przyjaźni*, Moskwa, 28.09.1939, s. 227–228.

mieckiej pozostały tereny położone między Wisłą a Bugiem, a sowiecka strefa wpływów została przesunięta na Litwę. Nowa granica miała biec wzdłuż Bugu do miejsca położonego 1500 m na wschód od wsi Nadbużne, następnie w kierunku północno-zachodnim ku Ostrowi Mazowieckiej, dalej do ujścia Pisy do Narwi oraz wzdłuż Pisy do granicy z Niemcami⁶. W ten sposób na terenie województwa białostockiego powstał wysunięty w kierunku zachodnim obszar okupowany przez Sowietów, który otrzymał nazwę „łuku białostockiego”⁷.

Jeszcze przed podpisaniem nowego porozumienia armia niemiecka na Białostocczyźnie rozpoczęła wycofywanie się w kierunku zachodnim i przekazywanie terenów oddziałom sowieckim. Zgodnie z przyjętymi założeniami, w celu uniknięcia nieporozumień i przypadkowych walk stworzona została strefa bezpieczeństwa. Określony został harmonogram wycofywania oddziałów niemieckich. Wojska sowieckie miały podążać za nimi w odległości kilkunastu kilometrów. W ten sposób Armia Czerwona zajęła bez walki całą Białostocczyznę.

Po podpisaniu nowego niemiecko-sowieckiego porozumienia granicznego, 29 września dowódca Frontu Białoruskiego polecił podległym wojskom rozpoczęcie przygotowań do wycofania się na nową linię granicy. Wycofywanie rozpoczęło 5 października i zakończono w ciągu kilkunastu dni. 15 października 1939 r. wojska pograniczne NKWD przejęły od wojska ochronę nowej linii granicy⁸.

W efekcie tych działań województwo białostockie znalazło się na terenie tzw. łuku białostockiego. Skoncentrowano na nim duże siły wojskowe wchodzące w skład Zachodniego Specjalnego Okręgu Wojskowego z dowództwem w Mińsku. W centralnej części województwa stacjonowały jednostki podległe 10. Armii, której dowództwo stacjonowało w Białymstoku. W rejonie Grodno – Augustów – Grajewo stacjonowały wojska 3. Armii, a w rejonie Brześć – 4. Armia. W sumie wiosną 1941 r. na terenie województwa stacjonowało sześć dywizji pancernych, trzy dywizje zmotoryzowane, dwie dywizje kawalerii i osiem dywizji strzeleckich. Wchodziły one w skład trzech korpusów zmechanizowanych, korpusu kawalerii i trzech korpusów strzeleckich. Wsparcie z powietrza zapewniało pięć pułków lotnictwa. Wśród żołnierzy było wielu powołanych do służby w okresie od kwietnia do czerwca 1941 r. do nowo formowanych 11. i 13. Korpusów Zmechanizowanych⁹.

⁶ *Ibidem*, s. 275–279.

⁷ Do czasu podpisania nowego porozumienia wojska sowieckie w wielu miejscach zdołały przekroczyć linię ustaloną 28 września 1939 r. i zajęły część terenów położonych na lewym brzegu Bugu. Po podpisaniu porozumienia musiały przerwać marsz na zachód i wycofać się na nową linię granicy.

⁸ J. Nikołajuk, *Wojska Ochrony Pogranicza NKWD na „łuku białostockim” na przykładzie 88. Oddziału w Szepietowie (październik 1939 – czerwiec 1941 r.)* [w:] „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska w Białymstoku” 2011, nr 24, s. 85–103.

⁹ *План прикрытия Западного Особого Военного Округа, июнь 1941 г. [b:] На земле Беларуси. Канун и начало войны. Боевые действия советских войск в начальном периоде Великой Отечественной войны*, ред. В. Абатуров, Минск 2006, s. 358–372.

Jeńcy sowieccy wzięci do niewoli w rejonie Kruszynian. Zbiory autora.

Pozornie przyjazne stosunki między obu agresorami nie zapobiegły jednak konfliktowi. Niezwłocznie po zakończeniu działań wojennych w Polsce Niemcy rozpoczęli planowanie agresji na ZSRS. W efekcie powstał plan operacji „Barbarossa”, do realizacji którego wojska niemieckie przystąpiły 22 czerwca 1941 r. uderzając na Związek Sowiecki. Do ataku na terenie „łuku białostockiego” dowództwo niemieckie wyznaczyło VII, IX, VIII, XX, XXXXII i XXXXIII Korpusy Armijne. Posiadały one łącznie 19 dywizji piechoty, w tym 15 dywizji w pierwszej linii¹⁰.

Atakujące wojska niemieckie Armia Czerwona usiłowała zatrzymać głównie w południowej części „łuku białostockiego” oraz w rejonie Sokółka – Grodno.

Jednak wobec szybkiego tempa działań niemieckich zorganizowany opór zakończył się praktycznie 27 czerwca.

Przez kilka następnych dni trwały jedynie lokalne działania mające na celu umożliwienie wycofania się na wschód oddziałów znajdujących się w rejonie Białegostoku i na północ od miasta¹¹.

10. Armia składała się z: 6. Korpusu Zmechanizowanego (4., 7. Dywizja Pancerna, 29. Dywizja Zmotoryzowana), 13. KZmech (25., 31. DPanc, 208. DZmot), 1. Korpusu Strzeleckiego (2. i 8. Dywizja Strzelecka), 5. KS (13., 86. i 113. DS.), 6. Korpusu Kawalerii (6. i 36. Dywizja Kawalerii) oraz 9. Mieszanej Dywizji Lotniczej (41., 126., 129. pułk lotnictwa myśliwskiego i 13. pułk lotnictwa bombowców szybkich). Z 3. Armii na terenie Białostocki stacjonowały: 11. KZmech (29., 33. DPanc, 204. DZmot), 4. KS (27., 56. i 85. DS.) oraz 127. plm. 22 czerwca 1941 r. 49. DS. ze składu 4. Armii została podporządkowana dowódcy 10. Armii. Dwa korpusy zmechanizowane były na etapie formowania, tj. 11. KZmech w rejonie Grodna i 13. KZmech w rejonie Bielska Podlaskiego. Szerzej zob.: J. Nikołajuk, *Pierwszy Sowiet. Dyslokacja wojsk RKKA i NKWD na „występie białostockim” w przededniu Barbarossy*, „Militaria XX wieku. Wydanie specjalne” 2012, nr 4 (26), s. 8–21.

¹⁰ The National Archives Microfilms Publication [dalej: NAMP], T-312/R159/7700829, Anlage zu Armeebefehl Nr 17, 04.04.1941, VII KA składał się z 7., 23., 258. i 268. DP oraz 221. Dywizji Ochronnej. W skład IX KA wchodziły 137., 263., i 292. DP, natomiast XXXXIII KA składał się ze 131., 134. i 252. DP. Korpusy podlegały 4. Armii. Kolejne korpusy podlegały 9. Armii. Były to VIII KA (8., 28 i 161 DP), XX KA (162. i 256. DP) i XXXXII KA (87., 102. i 129. DP).

¹¹ Szerzej o działaniach wojennych na Białostockiźnie w czerwcu 1941 r.: J. Nikołajuk, 6. Korpus Zmechanizowany na Białostockiźnie, „Militaria XX wieku” 2008, nr 2(23), s. 72–79; idem, 13. Korpus Zmechanizowany na Podlasiu w czerwcu 1941 roku, „Militaria XX wieku. Wydanie specjalne” 2008, nr 2(6), s. 22–28; idem, 11. Korpus Zmechanizowany RKKA w walkach pod Grodnem w czerwcu 1941 roku, „Militaria XX wieku. Wydanie specjalne” 2009, nr 1 (8), s. 62–68; idem, Pogrom na lotniskach. Zniszczenie radzieckiej 9. Mieszanej Dywizji Lotniczej w czerwcu 1941 roku, „Militaria XX wieku” 2009, nr 5 (32), s. 8–15; R. Wróblewski, Grodno 1941. Kontratak Grupy Konno-Zmechanizowanej gen. Boidina, cz. 1, „Poligon” 2015, nr 4, s. 16–29; ibidem, cz. 2, „Poligon” 2015, nr 5, s. 30–47; J. Nikołajuk, Walki niemiecko-radzieckie o Brańsk i okolice w czerwcu 1941 roku, „Bielski Almanach Historyczny” 2016, s. 61–85; idem, Działania wojenne 24 i 25 czerwca 1941 roku na północ od Bielska Podlaskiego w świetle dokumentów niemieckiej 268. Dywizji Piechoty, „Bielski Almanach Historyczny” 2019, s. 41–60; R. Wróblewski, Mosty na Narwi 1941. Przełamanie pozycji 64. Zambrowskiego Rejonu Umocnionego, „Technika Wojskowa. Historia” 2019, nr 2, s. 16–33; J. Nikołajuk, 162. Dywizja Piechoty w walkach o Augustów 22 czerwca 1941 roku, „Technika Wojskowa. Historia. Numer specjalny” 2019, nr 4,

Pomimo stawianego oporu, wojska sowieckie stacjonujące na Białostocczyźnie ostatecznie znalazły się w okrążeniu. Pierwszy pierścień okrążenia został zamknięty w rejonie Gródka przez IX i XX Korpus Armijny. Następny został zamknięty w rejonie Słonima, gdzie walki trwały do 3 lipca. Trzeci i zarazem największy pierścień okrążenia tzw. kotła białostocko-mińskiego został zamknięty już 27 czerwca w rejonie Mińska przez oddziały gen. płk. Heinza Guderiana (2. Grupa Pancerna) i gen. płk. Hermanna Hotha (3. Grupa Pancerna).

W efekcie prowadzonych walk w kotle białostocko-mińskim wojska niemieckie wzięły do niewoli kilkaset tysięcy żołnierzy sowieckich, w tym kilkadziesiąt tysięcy na „łuku białostockim”. Tylko VII Korpus Armijny do końca czerwca wziął do niewoli 10 331 sowieckich żołnierzy¹². Zostali oni umieszczeni w obozach jenieckich, które na terenie województwa funkcjonowały od 1941 do 1944 r. Wszystkie powstały początkowo jako obozy przejściowe, w których gromadzono jeńców przed odesłaniem ich w głąb Rzeszy Niemieckiej. Ostatecznie obozy w Białymstoku (Stalag 316 i oddział szpitalny w Choroszczy), Suwałkach (Stalag I F) i Zambrowie (Stalag XII E) zostały przekształcone w stałe obozy jenieckie. Według powojennych ustaleń, w wymienionych obozach zmarło z głodu i chorób co najmniej 118 000 jeńców¹³.

W połowie lipca 1944 r. Armia Czerwona ponownie dotarła na Białostocczyznę. Były to wojska siedmiu armii ogólnowojskowych wchodzących w skład trzech frontów białoruskich, które realizowały końcowy etap operacji „Bagration”¹⁴. Na odcinku południowym poprzedzała je Grupa Konno-Zmechanizowana gen. Issy Plijewa (4. Korpus Kawalerii Gwardii, 1. Korpus Zmechanizowany). Pochód wojsk sowieckich próbowali zatrzymać Niemcy, przeprowadzając lokalne kontrataki pancerne w rejonie Grodna i na południe od Bielska Podlaskiego¹⁵. Ostatecznie linia frontu ustabilizowała się na przełomie sierpnia i września 1944 r. Stan ten trwał do 13 stycznia 1945 r., tj. do dnia, gdy wojska sowieckie przystąpiły do realizacji operacji wschodniopruskiej.

Po zakończeniu II wojny światowej na terenie województwa została przeprowadzona akcja ekshumacyjna, której celem było przeniesienie szczątków poległych żołnierzy na cmentarze wojenne. Prace ekshumacyjne zostały przeprowadzone w kilku

s. 62–73; R. Wróblewski, *Mosty na Narwi 1941. Przełamanie linii Narwi*, „Technika Wojskowa. Historia” 2020, nr 2, s. 12–26.

¹² NAMP, T-314/R-349/00873, Gefangene und Beute VII AK 22-30.6.41, b.d. Z meldunku Grupy Armii „Centrum” wynika, że w kotle białostocko-mińskim do niemieckiej niewoli trafiło 33 8493 żołnierzy sowieckich. W kotle wojska niemieckie zniszczyły 22 dywizje strzeleckie, 7 dywizji pancernych, 6 brygad zmotoryzowanych i 3 dywizje kawalerii.

¹³ Szerzej o obozach jenieckich: E. Soboń, *Stalag IF Sudaen*, Suwałki 2007; R. Wróblewski, *Kriegsgefangenenlager – Revier Bialystok. Jeńcy sowieccy w Białymstoku w latach 1941–1943*, „Poligon” 2014, nr 2, s. 48–55.

¹⁴ Na Białostocczyznę wkroczyły 28., 48. i 65. Armia wchodząca w skład 1. Frontu Białoruskiego, 3., 49. i 50. Armia ze składu 2. Frontu Białoruskiego oraz 31. Armia z 3. Frontu Białoruskiego.

¹⁵ Kontrataki 3. i 19. DPanc w rejonie Grodna oraz 4. DPanc i 5. Dywizji SS „Viking” na południe od Bielska Podlaskiego.

etapach na podstawie przekazanych przez Armię Czerwoną danych o polowych pochówkach sowieckich żołnierzy oraz na podstawie danych uzyskanych od mieszkańców województwa. Poniższa tabela przedstawia efekty prac ekshumacyjnych przeprowadzonych w powiecie bielskim w okresie od 9 do 22 września 1952 r.¹⁶

Nazwa gminy	Liczba ekshumowanych mogił			Liczba ekshumowanych żołnierzy		
	pojedynczych	zbiorowych	razem	rozpoznanych	nierozpoznanych	razem
Piekuty	5	0	5	0	5	5
Narew	101	58	159	23	419	442
Milejczyce	10	12	22	2	60	62
Pasynki	0	1	1	0	2	2
Razem	116	73	187	25	486	511

Po zakończeniu ekshumacji większość szczątków żołnierzy złożono na utworzonych w tym celu cmentarzach żołnierzy Armii Czerwonej. Największe z nich znajdują się w Hajnówce, Milejczycach, Sokółce i Suwałkach. Część szczątków ekshumowanych żołnierzy złożono również na cmentarzach wojennych i komunalnych wspólnych z żołnierzami Wojska Polskiego lub ludnością cywilną. Takie cmentarze znajdują się m.in. w Białymstoku, Bielsku Podlaskim, Choroszczy i w Tonkielach. Ponadto w wielu miejscowościach znajdują się mogiły zbiorowe i indywidualne. Spoczywają na nich jeńcy zmarli w obozach oraz żołnierze polegli na froncie w czasie walk w 1941, 1944 i 1945 r.

Prowadzone w pierwszych latach powojennych prace nie doprowadziły jednak do ekshumacji wszystkich poległych żołnierzy sowieckich.

Na ekshumacje i pochówki oczekują głównie żołnierze polegli w czerwcu 1941 r. Ich szczątki odnajdywane są przypadkowo podczas prac polowych lub budowlanych.

Cmentarzami wojennymi oraz mogiłami opiekują się samorządy, na terenie których się znajdują. Zadanie to realizują w imieniu wojewody białostockiego, który na mocy prawa obowiązany jest do opieki nad grobownictwem wojskowym. Każdy samorząd prowadzi ewidencję pochowanych na swoim terenie żołnierzy Armii Czerwonej.

¹⁶ Opracowanie własne autora na podstawie: Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: AP Białystok), Zespół akt Urzędu Powiatowego w Bielsku Podlaskim, sygnatura nr 1088, 1093, 1094.

PROTOKÓŁ Nr. 7

z dokonanej ekshumacji i inhumacji zwłok żołnierzy Armii Radzieckiej poległych w czasie wojny 1939 r. ~~xxxxxxxxxxxxxxxxxxxx~~ na terenie województwa Białostockiego.

Dnia 19.4...1950 r. w obecności przedstawicieli Samorządu Terytorialnego, Przedstawiciela Dowódcy Garnizonu, Milicji Obywatelskiej i Kierownika Ekspedycji Ekshumacyjnej - po rozpoznaniu mogił znajdujących się w osi. Staroberezowo gm. Orla pow. Białystok Podlask Woj. Białostockie...
...42...zwłok, w tym 1...znanych i...nieznanych i nazwiska z tego...42...zwłok żołnierzy Armii Radzieckiej

Podstawie: - napisów na tabliczkach nagrobkowych
- znalezionych przy zwłokach dokumentów osobistych
- zeznań świadków.

Ustalono następujące dane:

1. Nazwisko i imię, imię ojca.....
2. Stopień wojskowy, formacja wojskowa.....
3. Data i miejsce urodzenia.....
4. Data zgonu.....przyczyna zgonu...zabite podczas działań wojennych...w 1941 roku i 1944
5. Uwagi:.....
Znaleziona depozyty...10...jeden czytelny reszta nieczytelne wraz ze spisem przekazano.....
Ekshumowane zwłoki złożono do trumien i pochowano na cmentarzu wojskowym żołnierzy Armii Radzieckiej w Hajnowce pow. Białystok kwaterze.....można.....

Uwagi:

Na tym protokół zakończono po odczytaniu podpisano.

Protokół :

Przedstawiciel Samorządu...
Wojskowy...
Milicji...
Kierownik Ekspedycji...

W Załączeniu wykaz imienny przy większej ilości zwłok ustalonych nazwisk.

Kontrola sanitarna

Z analizy tej ewidencji wynika, że na cmentarzach spoczywa łącznie 137 450 żołnierzy sowieckich¹⁷. Niewielu z nich zostało jednak zidentyfikowanych. Złożyło się na to wiele przyczyn. Do głównych z nich należą:

- brak danych na temat pierwotnych pochówków, tj. wykazów imiennych żołnierzy pogrzebanych w określonym miejscu;
- bardzo ogólne opisanie miejsca pochówku;
- niezaewidencjonowane pierwotne miejsca pochówku (pochówki organizowane w czasie walk lub przez miejscowych mieszkańców);
- brak nieśmiertelników, tzw. *солдатских медальонов*, zwłaszcza w pochówkach z 1941 r.;
- zły stan zachowania odnalezionych nieśmiertelników i dokumentów osobistych żołnierzy;
- brak innych dokumentów osobistych poległego żołnierza (np. książeczka wojskowa, legitymacja partyjna lub komsomolska, listy);
- brak trwałych elementów wyposażenia żołnierza podpisanych jego nazwiskiem (np. sztucze, menażka, manierka);
- ogólne i nieprecyzyjne informacje przekazane przez świadków pochówków polowych;
- brak danych archiwalnych dot. poboru do wojska;
- brak dokumentacji niemieckiej dot. pochówków zmarłych jeńców (karty jeńców wyłącznie z informacją o dacie śmierci, brak informacji o miejscu pochówku);
- brak danych na temat rzeczywistej daty śmierci;
- wpisywanie w protokołach z ekshumacji niepełnych danych zidentyfikowanego żołnierza.

Brak danych na temat pierwotnych pochówków spowodowany jest szybkim przesunięciem się frontu na terenie województwa w czerwcu 1941 r. oraz, w przypadku 65. Armii, w lipcu 1944 r.

W efekcie wiele pochówków poległych żołnierzy sowieckich nie zostało zaewidencjonowanych, a pochowani wówczas żołnierze nie zostali zidentyfikowani.

Ponadto część pochówków kilka dni po zakończeniu walk przeprowadzili mieszkańcy wsi, w rejonie których trwały walki. Przeprowadzono je na polecenie i pod nadzorem władz niemieckich. Ze względu na upały i czas, który upłynął od dnia śmierci, ciała żołnierzy uległy częściowemu rozkładowi, co uniemożliwiło odnalezienie ich dokumentów. W wielu przypadkach ze względu na stan zachowania ciał pochówku dokonano bezpośredniego na polu boju, tj. w okopach, pojedynczych dołach strzeleckich lub lejach po pociskach. Miejsz tych jednak nie oznaczono w terenie. W efekcie kilka lat później nie wszystkie takie pochówki zostały odnalezione¹⁸.

¹⁷ Podlaski Urząd Wojewódzki w Białymstoku, *Wykaz obiektów upamiętniających żołnierzy Armii Radzieckiej z okresu II wojny światowej na terenie województwa podlaskiego*, Białystok, bd.

¹⁸ Taka sytuacja miała miejsce m.in. w rejonie wsi Rajsk, Czyże, Dubicze, w rejonie mostów na rzece Narew oraz w okolicach Kuźnicy i Sokółki.

Wiele zaewidencjonowanych miejsc pierwotnych pochówków zostało bardzo ogólnie opisanych w dokumentacji sowieckiej oraz na podstawie informacji uzyskanych od świadków i uczestników pochówków, np. „dwie mogiły zbiorowe na uroczysku »Pod jeziorem« przy drodze Gorodczyno – Lachy” lub „w zachodniej stronie wsi znajdują się cztery mogiły”. W efekcie kilka lat później ekipy ekshumacyjne części takich miejsc nie odnalazły¹⁹.

W trakcie prowadzonych prac ekshumacyjnych stwierdzono, że tylko niewielka część odnalezionych żołnierzy posiadała nieśmiertelniki²⁰. Spowodowane to było kilkoma przyczynami. Pierwsza z nich – i jednocześnie najważniejsza – to problemy organizacyjne. Wiosną 1941 r. w związku z formowaniem nowych jednostek przybyło na Białostoczczyznę bardzo wielu poborowych z głębi Związku Radzieckiego, w tym szczególnie dużo z republik środkowoazjatyckich. W efekcie większości z nich nie zdołano wydać nieśmiertelników. Z kolei nie wszyscy, którzy je otrzymali, zdołali wypełnić ich papierowe wkłady. Powodem był brak wykształcenia poborowych. Wielu z nich było analfabetami i nie potrafiło samodzielnie wypełnić druków. Ponadto w Armii Czerwonej wśród poborowych funkcjonował przesąd, że wypełnienie wkładu oznacza śmierć żołnierza. Z tego powodu w wielu przypadkach poborowi, którzy potrafili pisać, świadomie nie wypełniali druku ukrytego w nieśmiertelniku. W efekcie w trakcie powojennych ekshumacji przy szczątkach wielu żołnierzy odnaleziono czyste, niewypełnione wkłady nieśmiertelników. Przykładowo 23 maja 1950 r. w trakcie ekshumacji 44 żołnierzy we wsi Zbucz odnaleziono osiem nieśmiertelników. We wszystkich wkłady były niewypełnione (czyste)²¹.

Wiele odnalezionych nieśmiertelników nie zostało odczytanych. Zły stan ich zachowania, a zwłaszcza działanie wilgoci spowodowało, że dokonane na papierowych wkładach zapisy ołówkiem uległy rozmyciu lub całkowitemu przebarwieniu. 19 maja 1950 r. w trakcie ekshumacji szczątków 42 żołnierzy we wsi Stare Berezowo odnaleziono 10 nieśmiertelników, z których zdołano odczytać zaledwie jeden. Pozostałe zostały uszkodzone przez wilgoć²².

W identyfikacji żołnierzy pomocne są również dokumenty osobiste znalezione przy poległych. Na podstawie książeczki wojskowej, legitymacji (partyjnej lub komsomol-

¹⁹ AP Białystok, sygn. 1094, *Wykaz poległych żołnierzy Armii Radzieckiej w latach 1941–1944, których groby znajdują się na terenie gminy Narew, pow. Bielsk Podlaski*, Bielsk, Podlaski, bd., k. 50.

²⁰ Nieśmiertelnik w armii sowieckiej składał się z papierowego wkładu z rubrykami oraz bakelitowego lub (rzadziej) drewnianego zamykanego cylindra. Po wpisaniu danych (imię i nazwisko, data i miejsce urodzenia żołnierza, adres jego rodziny, stopień wojskowy, nazwa wojskowej komendy uzupełnień, w której został powołany do służby wojskowej) papierowy wkład był umieszczany w cylindrze. Całość powinna być wszyta w opasnicę spodni. Umieszczenie nieśmiertelnika w pobliżu miednicy było pomocne w identyfikacji w przypadku ekshumacji poległego żołnierza.

²¹ AP Białystok, sygn. 1094, Protokół nr 9 z ekshumacji przeprowadzonej w dniu 23.05.1950 r. we wsi Zbucz, k. 62.

²² AP Białystok, sygn. 1094, Protokół nr 7 z ekshumacji przeprowadzonej w dniu 19.05.1950 r. we wsi Staroberezowo, k. 58.

skiej) lub listów można dokonać bezpośredniej identyfikacji poległego. Niestety, takich przypadków w trakcie ekshumacji było niewiele. Ponadto w wielu przypadkach wraz z upływem czasu dokumenty pod wpływem wilgoci stawały się nieczytelne a następnie ulegały rozkładowi.

Jeszcze innym sposobem identyfikacji jest trwałe wyposażenie poległych żołnierzy znalezione przy ich szczątkach. Po przybyciu do docelowego oddziału żołnierze często grawerowali swoje dane osobowe na sztuczkach, manierkach lub menażkach. Jednak w wielu przypadkach było to jedynie nazwisko lub inicjały. Upływ czasu powodował również erozję metalu, co skutkowało częściową lub całkowitą nieczytelnością pierwotnego napisu. Przykładowo w czerwcu 2014 r. w trakcie ekshumacji w rejonie wsi Czyże odnaleziona została łyżka z napisem „Smirnow” oraz częściowo skorodowany aluminiowy kociołek. Zdołano na nim odczytać fragment z wyrazem „Murtaza...”. Niestety, dalsza część napisu była nieczytelna. Ponadto w trakcie prac została odnaleziona metalowa pieczęć „Do pakietów”, należąca do jednostki wojskowej nr 1738. Na tej podstawie ustalono, że pieczęć należała do 31. pułku artylerii haubic 31. Dywizji Pancerniej 13. Korpusu Zmechanizowanego, którego dowództwo stacjonowało w Bielsku Podlaskim²³.

W częściowej identyfikacji pomocne są również zeznania świadków. Dotyczą one głównie osób mieszkających w rejonie miejsc stacjonowania oddziałów sowieckich. U wielu z nich na kwaterach mieszkali oficerowie ze stacjonujących w pobliżu oddziałów. Zeznania te są jednak w wielu przypadkach zbyt ogólne, nieprecyzyjne. Świadkowie często podawali nazwiska poległych w zmienionej fonetycznie formie, tj. w takiej, w jakiej funkcjonowały w przekazie ustnym. W ten sposób udało się częściowo zidentyfikować w maju 1950 r. dwóch ze 108 ekshumowanych żołnierzy w gminie Drohiczyn. W pierwszym przypadku świadkowie podali imię i nazwisko, a w drugim – nazwisko poległego żołnierza²⁴.

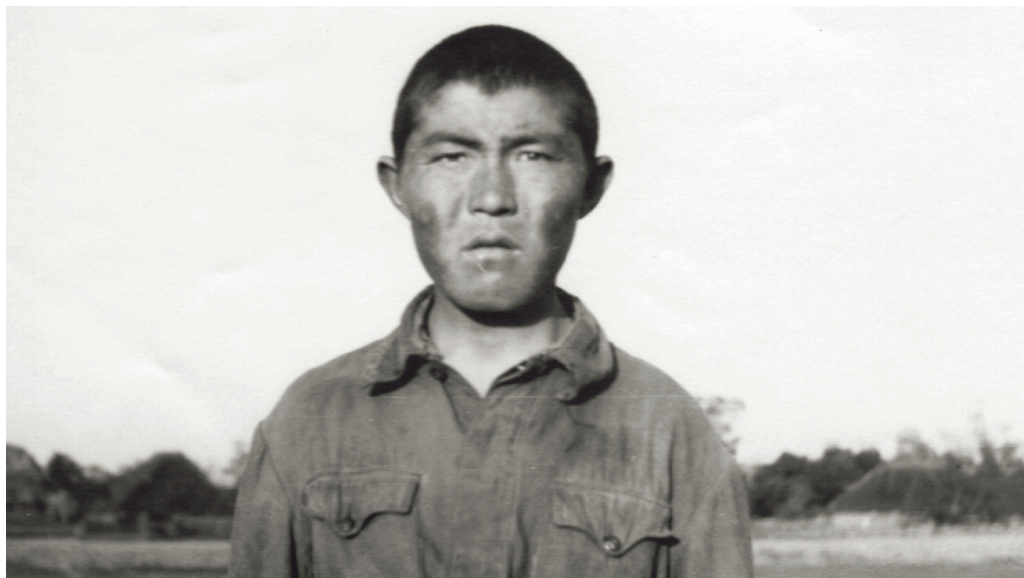
Dodatkową trudnością w pełnej identyfikacji poległych żołnierzy jest brak dostępu do archiwalnych danych dotyczących miejsca powołania żołnierza do służby wojskowej. Szczególnie było to istotne w trakcie ekshumacji prowadzonych w pierwszych latach powojennych. Dane te w wielu przypadkach pozwoliłyby na ustalenie narodowości poborowych. Dostępne aktualnie w sieci dane opublikowane na stronach portalu Память народа²⁵ i ОБД-Мемориал²⁶ nie we wszystkich przypadkach umożliwiają ustalenie miejsca poboru żołnierza. Spowodowane jest to głównie niekompletnością udostępnionych danych.

²³ 25 czerwca 1941 r. w rejonie wsi Czyże niemiecka 137. Dywizja Piechoty zniszczyła oddział zbiorczy sowieckiej 31. DPanc., który wycofywał się z rejonu miasteczka Boćki w kierunku miejscowości Narew. W trakcie walk zginęło 500 sowieckich żołnierzy, a kolejnych 150 dostało się do niewoli. Oddziałem dowodził ppłk Siergiej Dmitrijewicz Dunajew (dowódca 31. zmotoryzowanego pułku strzeleckiego), który również zginął w tym boju.

²⁴ AP Białystok, sygn. 1094, Protokół nr 1 z ekshumacji przeprowadzonej w dniach 2–3.05.1950 r. w gminie Drohiczyn, k. 102.

²⁵ <https://pamyat-naroda.ru>

²⁶ <http://obd-memorial.ru>

Zdjęcie nieznanego żołnierza sowieckiego wykonane przez żołnierza niemieckiego na Białostocczyźnie. Zbiory autora.

Aluminiowy kociołek z napisem „Murtaza” znaleziony w czerwcu 2014 r. w czasie prac ekshumacyjnych w Czyżach. Fot. autor.

W przypadku śmierci jeńców wojennych brak jest danych na temat miejsca ich pochówku. Sporządzane przez służby niemieckie karty jenieckie zawierają jedynie datę i miejsce śmierci. Dokumenty te nie wskazują natomiast miejsca pochowania zwłok.

Pośrednio utrudnieniem w identyfikacji poległych żołnierzy jest brak informacji o dacie śmierci. W efekcie w trakcie ekshumacji w większości przypadków w protokołach wpisywano ogólnie okres „1941–1944”. Utrudnia to dodatkowo określenie przynależności poległych do określonych jednostek i oddziałów wojskowych, zwłaszcza na terenach, na których walki toczyły się w 1941 i w 1944 r.

Akcja ekshumacyjna przeprowadzona w pierwszych latach powojennych nie została przygotowana w sposób należyty pod względem organizacyjnym. Do prac ekshumacyjnych wyznaczano osoby nieprzygotowane i nieprzeszkolone. Organizatorom chodziło o szybkie przeprowadzenie akcji i nikt nie przykładął starań w celu ustalenia narodowości zidentyfikowanych żołnierzy. W protokołach ograniczano się jedynie do wpisania imienia i nazwiska żołnierza. W przypadku odnalezienia czytelnym nieśmiertelników lub dokumentów wojskowych i osobistych odstępiono od wpisania do protokołu z ekshumacji daty i miejsca urodzenia oraz adresu rodziny żołnierza. Nie wpisywano również nazwy wojskowej komendy uzupełnień (PBK – *районный военный комиссариат*), w której żołnierz został powołany do służby. W treści protokołów ograniczono się jedynie do wpisania nazwy kraju, czyli „ZSRR”, jako narodowości.

Takie postępowanie spowodowało, że ustalenie narodowości wielu poległych żołnierzy jest w tej chwili praktycznie niemożliwe.

Wskazane powyżej przyczyny skutkują tym, że spośród 137 450 spoczywających na cmentarzach na terenie województwa podlaskiego żołnierzy sowieckich znane są nazwiska tylko 3 018. Stanowi to zaledwie 2,2% ogółu pochowanych. Większość z pozostałych (118 029) stanowią jeńcy wojenni zmarli w obozach jenieckich w Białymstoku (filia w Choroszczy), Suwałkach, Rygoli, Tonkielach, Wincencie i Zambrowie. Żaden z nich nie został zidentyfikowany. Wszyscy żołnierze, których tożsamość udało się określić, polegli w walce. W tej kategorii pochowanych, zidentyfikowani żołnierze stanowią 15,5%. Zestawienie liczbowe pochówków przedstawia tabela obok²⁷.

²⁷ Opracowanie własne autora na podstawie informacji uzyskanych w jednostkach samorządowych opiekujących się cmentarzami oraz w Urzędzie Wojewódzkim w Białymstoku. Zestawienie nie obejmuje pojedynczych grobów i mogił zbiorowych, w których pochowano mniej niż 40 żołnierzy.

Miejscowość	Liczba pochowanych żołnierzy	Liczba zidentyfikowanych żołnierzy	Uwagi
Augustów	1759	735	Zestawienie łączne cmentarza i mogiły zbiorowej.
Białystok	16 841	362	W tym 12 000 jeńców. Zestawienie łączne z trzech cmentarzy.
Bielsk Podlaski	2 147	317	
Bobrowniki, gm. Gródek	120	0	
Choroszcz	8 000	0	Jeńcy
Czerwony Krzyż, gm. Krasnopol	160	0	
Gobiaty, gm. Gródek	149	1	
Grajewo	72	13	
Hajnówka	1 310	241	
Harasimowicze, gm. Dąbrowa Białostocka	51	6	
Krasnopol	40	0	
Kuzawa, gm. Czeremcha	47	1	Zestawienie łączne z dwóch cmentarzy.
Milejczyce	1 614	153	
Rygl, gm. Płaska	3 000	0	Jeńcy
Sokołka	1 572	181	
Suwałki	51 136	992	W tym 46 000 jeńców.
Tonkiele, gm. Drohiczyn	25 000	0	Jeńcy
Wincenta, gm. Kolno	12 002	2	W tym 12 001 jeńców.
Zambrów	12 078	1	W tym 12 000 jeńców.
Zubole, gm. Trzcianne	137	96	

Na terenie województwa podlaskiego ekshumacje prowadzone są nadal. Jest to możliwe dzięki nowym technikom poszukiwawczym i dostępowi do nowych danych archiwalnych. Prowadzone są również ekshumacje doraźne w sytuacji, gdy szczątki zostaną odkryte przypadkowo podczas prowadzonych prac budowlanych lub polowych. W czerwcu 2014 r. w trakcie zaplanowanych prac poszukiwawczych na „Srebrnej Górze” we wsi Czyże ekshumowano szczątki 56 żołnierzy 31. DPanc, które złożono na cmentarzu Żołnierzy Armii Radzieckiej w Hajnówce. Znalezione przy nich 47 nieśmiertelników. Kilka z nich było pustych (brak wkładu papierowego), a kilka zachowało się w bardzo złym stanie. W efekcie w laboratorium zdołano odczytać dane tylko 16 poległych żołnierzy. Duża część spoczywających w tym miejscu żołnierzy pochodziła z wiosennego poboru 1941 r. Jednym ze zidentyfikowanych żołnierzy był Siemion Nikołajewicz Smirnow, który został powołany 19 czerwca 1941 r. w Leningradzie do jednostki wojskowej nr 1729. Jest to oznaczenie kodowe 31. zmotoryzowanego pułku strzeleckiego 31. DPanc²⁸.

Kolejną zaplanowaną akcję przeprowadzono w maju 2018 r. W trakcie prac ekshumacyjnych prowadzonych na północnym brzegu rzeki Narew odnaleziono szczątki 50 żołnierzy broniących mostu w pobliżu wsi Ryboły²⁹. Po zakończeniu prac złożono je na cmentarzu wojennym w Hajnówce. W trakcie prac ekshumacyjnych znaleziono trzy nieśmiertelniki (jeden zniszczony) oraz podpisany kociołek. Nazwiska dwóch żołnierzy ustalono po odczytaniu nieśmiertelników, nazwisko trzeciego zostało wyryte na kociołku. Na podstawie tego napisu zidentyfikowano mieszkańca Kazachskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej sierżanta Kabduali (Kabduły) Kojłybajewa (Кабдуали или Кабдуллы Койлыбаева) pochodzącego z osady Karsakpaj (Карсакпай). Do służby wojskowej został powołany wiosną 1940 r. w Czymkencie³⁰ (Чимкентским ГБК). Po zakończeniu wojny uznawany był za zaginionego bez wieści³¹.

Słowa kluczowe:

Armia Czerwona, województwo białostockie, ekshumacje, identyfikacja, cmentarze

²⁸ Korespondencja elektroniczna autora z Siergiejem Sadownikowem pracownikiem redakcji czasopisma „Военная археология”, e-mail z 21 grudnia 2014 r. Autor był uczestnikiem ekshumacji przeprowadzonych w czerwcu 2014 r. w Czyżach. Szerzej: J. Nikołajuk, *Zdążyć ukryć się w puszczy. Walki 31. Dywizji Pancерnej w powiecie bielskim*, „Bielski Almanach Historyczny” 2021, s. 71–81.

²⁹ 25 czerwca 1941 r. w obronie mostów na rzece Narew walczyli żołnierze 4. zmotps i 4. pułku artylerii ze składu 4. DPanc oraz żołnierze z 25. zmotps i 50. pułku czołgów 25. DPanc.

³⁰ Dziś: Szymkent.

³¹ A. Торгашев, Была среда, четвертый день войны ..., „Военная археология” 2019, nr 2, s. 25–37.